

Patrycja Masternak

Polacy niepolskiej narodowości a formowanie się Armii Polskiej w ZSRR – wybrane dokumenty z archiwum ambasadora Stanisława Kota¹

Słowo wprowadzenia

W Informatorze o zbiorze rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej KUL Andżelika Modlińska-Piekarz wyjaśnia:

Katolicki Uniwersytet Lubelski w czasach PRL był jedną z nielicznych instytucji, której zaufało środowisko katolickie i antykomunistyczne, dlatego nie wahano się składać tu różnych materiałów i opracowań, które przez ówczesną władzę były zakazane, np. dotyczących walki zbrojnej AK, walki z komunizmem, polskiej emigracji, dowodów represji Polaków wyznania katolickiego w Polsce i ZSRR, literatury katolickiej².

W Lublinie znalazła się m.in. część bogatej spuścizny profesora Stanisława Kota, który w newralgicznych latach 1941–1942 pełnił funkcję ambasadora rządu RP na uchodźstwie w ZSRR³. W jej skład wchodzi „dokumenty osobiste, prace naukowe i dydaktyczne, materiały do działalności, korespondencja, listy”⁴.

■ Patrycja Masternak – e-mail: masternak.patrycja.98@gmail.com

¹ Dostęp do zaprezentowanych niżej materiałów udało mi się uzyskać dzięki praktykom studenckim odbytym w Oddziale Zbiorów Specjalnych Biblioteki Uniwersyteckiej KUL. Za życzliwość okazaną mi w ich trakcie bardzo dziękuję panu doktorowi Arkadiuszowi Adamczukowi, jego kierownikowi. Podczas pracy korzystałam również z rad i wskazówek, których udzielił mi profesor Maciej Jońca.

² A. Modlińska-Piekarz, *Informator o zbiorze rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej KUL*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2011, nr 96, s. 60.

³ Życiorys Stanisława Kota doczekał się opracowań monograficznych. Zob. T. Rutkowski, *Stanisław Kot 1885–1975: biografia polityczna*, Warszawa 2000; tenże, *Stanisław Kot 1885–1975. Między nauką a polityką*, Warszawa 2012.

⁴ A. Modlińska-Piekarz, *Informator*, dz. cyt., s. 67.

Ciekawym suplementem do materiałów związanych z działalnością Stanisława Kota są dokumenty dotyczące poboru do formującej się w ZSRR Armii Polskiej, do której w 1941 roku starano się pozyskać Polaków zamieszkałych na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej przed 1939 rokiem. Źródła te to kserokopie akt z Archiwum Andersa przechowywanego w Instytucie Hoovera w Stanford. Wśród nich znajdują się wyciągi z protokołów dotyczące spraw obywateli polskich, a także noty, sprawozdania oraz korespondencja z okresu od 16 sierpnia 1941 do 4 maja 1942 roku. KUL-owi przekazał je Leon Antoni Sułek. Uczony ten częściowo wykorzystał je pod kątem badań nad służbą Polaków w Armii Czerwonej w latach 1940–1945⁵. Warto przytoczyć je *in extenso* oraz spojrzeć na nie pod kątem wysiłków podejmowanych zarówno przez polskich polityków, jak i dowództwo formującej się w ZSRR Armii Polskiej nakierowane na to, by dać schronienie jak największej liczbie ludzi legitymujących się przed wojną polskim obywatelstwem. W ostatnim czasie interesujące studia poświęcono problematyce służby Żydów w Armii Polskiej formowanej pod auspicjami władz radzieckich⁶, a także problemowi dezercji, do jakich zaczęło dochodzić, kiedy żołnierze gen. Andersa znaleźli się w Palestynie⁷. Prezentowane niżej dokumenty odnoszą się wszelako do czasów wcześniejszych.

Podpisanie układu Sikorski–Majski z dnia 30 lipca 1941 roku otworzyło możliwość sformowania w ZSRR Armii Polskiej złożonej z obywateli polskich⁸. Wielu przesiedlonych i poddanych represjom mieszkańców Rzeczypospolitej, którzy przed rokiem 1939 posiadali polski dowód osobisty, ujrzało w tym szansę na uratowanie życia. Władze sowieckie nie myślały jednak stosować powszechnie przyjętej wykładni⁹ i celowo blokowały wcielanie do polskiego wojska osób, które z punktu widzenia prawa międzynarodowego były obywatelami polskimi¹⁰. Polskie władze cywilne

⁵ Zob. L.A. Sułek, *Wojenne losy Polaków żołnierzy Armii Czerwonej (1940–1945)*, „Zeszyty Historyczne” 1992, nr 99, s. 30–39.

⁶ Zob. np. K. Nussbaum, *Historia złudzenia. Żydzi w Armii Polskiej w ZSRR 1943–1945*, Warszawa 2016.

⁷ S. Strzyżewski, *Dezercje Żydów z Armii Andersa w świetle dokumentów Instytutu Polskiego i Muzeum im. Władysława Sikorskiego w Londynie*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Łądowych we Wrocławiu” 2012, nr 3, s. 220–238.

⁸ Na temat okoliczności podpisania porozumienia oraz jego treści – E. Duraczyński, *Układ Sikorski–Majski*, „Dzieje Najnowsze” 1987, nr 1, s. 91–138.

⁹ Zob. T. Płoski, *Obywatelstwo polskie w świetle jednostronnych aktów sowieckich w związku z II wojną światową*, „Saeculum Christianum” 2000, nr 1, s. 129–143.

¹⁰ Uwaga sowieckich organów już wcześniej w sposób szczególny skupiała się na jeńcach polskich pochodzących z zachodniej Białorusi i Ukrainy. Zob. S. Jaczyński, *Próby dezintegracji i dezinformacji środowiska oficerów polskich w obozie NKWD w Griazowcu*, „Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne” 2015, nr 12, s. 17.

i wojskowe podjęły nierówną walkę o tych ludzi. Materiały, do których dotarł Leon Antoni Sułek, obrazują jeden z aspektów tej batalii.

Z „niehumanitarnej ziemi” nie udało się wyprowadzić wszystkich obywateli polskich, którzy marzyli o wolności z daleka od sowieckiego „raju”. Niemniej, w szeregach armii generała Andersa znalazła się silna reprezentacja złożona z przedstawicieli mniejszości narodowych. Polski mundur przywdziali m.in. Białorusini, Gruzini, Tatarzy oraz Ukraińcy. Najliczniejsi byli jednak Żydzi. Jak podkreśla Dariusz Miszewski: „S. Kot domagał się od W. Andersa, aby bez żadnych ograniczeń, poza zdrowotnymi, Żydzi wstępowali do wojska. Nalegał na ich dobre traktowanie i zwalczanie antysemityzmu, co było konieczne również ze względu na stosunki polsko-amerykańskie. W. Anders zakazał dyskryminacji Żydów w wojsku i w czasie ich poboru”¹¹. sowieckie prowokacje, limity przyjęć oraz rosnące napięcia pomiędzy rządem polskim i władzami radzieckimi wpłynęły na ograniczenie akcji werbunkowej, co wywołało rozżalenie części środowisk żydowskich. Janusz Wróbel słusznie zauważa:

[...] dziesiątki tysięcy Żydów – obywateli polskich – zwolniono z łagrów i miejsc zesłania dzięki staraniom polskiego rządu na uchodźstwie, zakończonym układem Sikorski–Majski. Niestety, tylko kilku tysiącom Żydów dane było opuścić Związek Sowiecki wraz z armią gen. Władysława Andersa. Ich szczęście miało jednak poczucie żalu, że tak wielu ich ziomków musiało tam pozostać. Żal i gorycz towarzyszące ewakuacji i późniejsze nieporozumienia w uchodźczych osiedlach, wynikające z naturalnych różnic interesów, nie powinny jednak przysłonić faktu, że to dzięki Polakom kilka tysięcy Żydów uratowano z „niehumanitarnej ziemi”¹².

Więcej zrozumienia okazali uratowani Białorusini, których odsetek w Armii Polskiej był o wiele mniejszy. 23 września 1942 roku przekazali oni Naczelnemu Wodzowi „Deklarację Obywateli Polskich, Narodowości Białoruskiej, ewakuowanych z ZSRR do Naczelnego Wodza i Premiera Rządu RP generała Władysława Sikorskiego”. Napisano w niej m.in.:

[...] składamy nasze gorące, głębokie i szczere podziękowanie Panu Generałowi za wyprowadzenie nas z więzień i miejsc przymusowego osiedlenia w rezultacie zawarcia paktu polsko-sowieckiego i za troskliwe zaopiekowanie się Rządu Polskiego nami. Z całego serca dziękujemy Panu Ambasadorowi RP prof. Stanisławowi Kotowi za jego gorliwą opiekę i pomoc nam na terenie Rosji

¹¹ D. Miszewski, *Polski rząd wobec sprawy żydowskiej w czasie drugiej wojny światowej*, „Kwartalnik Opolski” 2016, nr 2/3, s. 71 z odesłaniem do źródeł.

¹² J. Wróbel, *Żydzi uratowani z „niehumanitarnej ziemi”*, „Biuletyn IPN” 2003, nr 11, s. 51.

udzieloną. Wdzięczność nasza dla Niego jest tym większa, że wiemy, jakie trudności czynił Rząd Sowiecki, by nie wypuścić ani jednego Białorusina z granic ZSRR. Wysłək Pana Ambasadora Kota i Dowódcy Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR Pana Generała Władysława Andersa sprawił to, że jesteśmy dziś na gościnnej ziemi perskiej, jako wolni obywatele polscy. I im za to serdeczne Bóg zapłać¹³.

¹³ Cyt. za: D. Miszewski, *Białoruska Deklaracja do Rządu Polskiego z 1942 r.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2016, nr 45, s. 234.

Dokument nr I¹⁴

Wyciąg z pisma Dowództwa Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR, Sztab, Oddział I.L.dz.218/Org/Tj/Buzułuk¹⁵, dnia 31.10.1941 r. Pan Ambasador Rzeczypospolitej Polskiej, Kujbyszew¹⁶.

[...] list z dnia 14.10 rb. jednego z obywateli polskich pochodzącego z Radomia, a od roku 1939 r. zamieszkałego we Lwowie i z tego tytułu powołanego 16.6 rb. do armii sowieckiej na ćwiczenia. Znajduje się on teraz w szpitalu ewak¹⁷. nr 1777 w Nowosybirsku. List jego brzmi: „...jadąc do Moskwy odwiedziłem wojenkomat¹⁸ w Swierdłowski¹⁹, gdzie żadnych danych w tej sprawie (zwolnienia z armii sow. i wstąpienia do W.P.) nie było; natomiast w Nowosybirsku²⁰ oświadczone mi, że Armia Polska może interweniować tylko o polskich poddanych, a mieszkańcy Zachodniej Ukrainy i Białorusi²¹, którzy otrzymali sowieckie paszporty nic wspólnego z Armią Polską nie mają...”.

¹⁴ BU KUL Rkps 2837, k. 3.

¹⁵ Buzułuk – miasto położone w europejskiej części Rosji nad rzeką Samarą (obwód orenburski). W latach 1941–1942 mieściła się tam siedziba dowództwa i sztabu formującej się w ZSRR Armii Polskiej pod dowództwem gen. Władysława Andersa.

¹⁶ Kujbyszew – miasto położone nad Omem (obwód nowosybirski). W październiku 1941 r. stał się siedzibą przeniesionej z Moskwy Ambasady RP w ZSRR.

¹⁷ Szpital ewakuacyjny.

¹⁸ Wojskowa komenda uzupełnień.

¹⁹ Swierdłowski (obecnie Jekaterynburg) – miasto w azjatyckiej części Rosji na wschodnich stokach Uralu Środkowego (obwód swierdłowski).

²⁰ Nowosybirsk położony jest w południowej części Syberii Zachodniej, po obu stronach rzeki Ob. To największe miasto Syberii w latach 1941–1945 stanowiło ważny ośrodek ewakuacji przemysłu i zaplecza frontu.

²¹ Po agresji Niemiec na ZSRR kluczowe na arenie międzynarodowej stało się utworzenie silnej koalicji antyhitlerowskiej. Dążenia te doprowadziły do podpisania 30 lipca 1941 r. układu polsko-radzieckiego, który miał normalizować zerwane 17 września 1939 z chwilą agresji ZSRR na Polskę stosunki dyplomatyczne. Dokument sygnowany został przez premiera rządu polskiego na uchodźstwie gen. Władysława Sikorskiego i rezydującego w Londynie ambasadora ZSRR Iwana Majskiego. Pomimo zawartej w artykule pierwszym deklaracji ze strony radzieckiej, że traktaty radziecko-niemieckie z 1939 r. tracą moc, sporną kwestią pozostawał problem aneksji terenów Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi oraz sprawa nadania przymusowego obywatelstwa ZSRR obywatelom RP zamieszkującym te tereny. W mocy wciąż bowiem pozostawały: ustawy Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 1 i 2 listopada 1939 r. o włączeniu Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w skład ZSRR oraz dekret Prezydium Rady Najwyższej Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich z 29 listopada 1939 r., przyznający sowieckie obywatelstwo wszystkim obywatelom RP, którzy byli zameldowani na terenach zajętych przez Armię Czerwoną po 17 września 1939 r. Choć 12 sierpnia 1941 r. władze radzieckie ogłosiły amnestię dla obywateli polskich przebywających w więzieniach, łagrach, obozach jenieckich i miejscach zesłania na terenie ZSRR, to już 1 grudnia 1941 r. w specjalnie wydanej nocie znalazło się doprecyzowanie, że za obywateli polskich uznane będą jedynie osoby narodowości polskiej, które zamieszkiwały 1 listopada 1939 r. Zachodnią Ukrainę i Zachodnią Białoruś. Ukraińców, Białorusinów i Żydów posiadających w latach 1918–1939 obywatelstwo polskie nadal uważano za obywateli radzieckich.

Dokument nr II²²

Depesza z Buzułuku

Otrzymana dnia 2.L.42 godz. 08.45

Ambasador R.P. prof. KOT

Zawiadamiam Pana Ambasadora, że dnia 28 grudnia 1941 roku zawiadomiony zostałem przez płk. Wołkowyskiego²³, że pośród obywateli polskich zamieszkujących w Zachodniej Ukrainie i Zachodniej Białorusi przed 1939 r. podlegają poborowi do naszej armii jedynie obywatele narodowości polskiej.

Anders
Generał dywizji
Za zgodność
Bortnowski²⁴, ppłk.

²² BU KUL Rkps 2837, k. 1.

²³ Aron Wołkowyski – pułkownik NKWD, oficer łącznikowy przy Sztabie Armii Polskiej w ZSRR.

²⁴ Leon Bortnowski – polski oficer i dyplomata, członek Polskiej Misji Wojskowej w ZSRR, pracownik polskiego wywiadu.

Dokument nr III

Wyciąg z pisma Attaché Wojskowego²⁵ przy Ambasadzie R.P. w Kujbyszewie Nr.L.dz.279/42 z dnia 22.2.1942 r. do Pana Dowódcy Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR gen. dyw. Andersa Władysława. Rozmowa z Panfilowem²⁶ z dnia 19.2.1942 r.

[...] na zapytanie dlaczego tylko Polaków powołują – odpowiedział, że reszta to są „ich obywatele”. Gdy replikowałem, że jest to decyzja dość dziwna i jednostronna, z którą my się nigdy nie zgodzimy, a zarazem pod względem wojskowym zmniejsza ona nasz kontyngent – odpowiedział, iż jest to sprawa polityczna, a co do ilości kontyngentu, to według jego statystycznych danych, ilość Polaków wystarczy na wystawienie zamierzonej Armii i na rezerwy dla uzupełnień²⁷.

²⁵ Romuald Wolikowski – generał brygady Wojska Polskiego i dyplomata. W latach 1921–1922 attaché wojskowy przy Poselstwie RP w Moskwie. W kampanii wrześniowej 1939 roku dowodził etapami Armii „Poznań”. Ewakuował się do Rumunii, następnie do Francji i Wielkiej Brytanii. W 1941 r. objął stanowisko attaché i szefa Polskiej Misji Wojskowej w Moskwie. We wrześniu 1942 r. na żądanie władz radzieckich został odwołany z zajmowanych stanowisk i mianowany komendantem kursów oficerskich przy Dowództwie Armii Polskiej na Wschodzie.

²⁶ Aleksiej Panfilow – sowiecki generał. W latach 1941–1942 szef wywiadu wojskowego ZSRR, a przy tym zastępca szefa sztabu Armii Czerwonej i pełnomocnik ds. formowania Armii Polskiej w ZSRR. W 1942 r. w związku z ewakuacją Armii Andersa z ZSRR oddelegowany na front.

²⁷ BU KUL Rkps 2837, k. 13.

Dokument nr IV²⁸

24.II.42.

W uzupełnieniu rozkazu 1.dz. 512/A.R.Tj./42. z dnia 2.II.42. na podstawie oświadczenia udzielonego mi przez gen. Żukowa²⁹ w dniu 20.II.42 wyjaśniam, że do poboru Polskich Sił Zbrojnych w Z.S.R.R. zostali ostatnio dopuszczeni wszyscy obywatele polscy, bez względu na narodowość, przebywający na terenie Z.S.R.R., a pochodzący z terenów Rzeczypospolitej okupowanych przez Niemców do dnia 22.VI.41. (do dnia wybuchu wojny sowiecko-niemieckiej). Natomiast z terenów Rzeczypospolitej, które po zajęciu ich przez czerwoną armię zostały przez rząd sowiecki włączone do zachodniej Białorusi i zach. Ukrainy poborowi podlegają nadal obywatele polscy tylko narodowości polskiej.

Szef sztabu
Okulicki³⁰, płk

²⁸ BU KUL Rkps 2837, k.14.

²⁹ Georgij Żukow – sowiecki generał. W roku 1941 szef Sztabu Generalnego Armii Czerwonej oraz oficer łącznikowy przy Armii Polskiej w ZSRR.

³⁰ Leopold Okulicki – generał Wojska Polskiego. W kampanii wrześniowej 1939 brał udział w walkach o Warszawę. Komendant obszaru ZWZ pod okupacją radziecką. Aresztowany przez NKWD i zwolniony po układzie polsko-sowieckim. W latach 1941–1942 szef Sztabu Armii Polskiej w ZSRR. Ostatni komendant Armii Krajowej. Skazany na 10 lat więzienia w tzw. procesie szesnastu w Moskwie. Zmarł lub został zamordowany w więzieniu.

Dokument nr V³¹

Wyciąg z notatki szefa misji wojskowej w ZSRR gen. Wolikowskiego³² do Pełnomocnika Naczelnego Dowództwa do Spraw Promowania Polskich Oddziałów w ZSRR gen. majora Panfilowa.

Na konferencji 19. lutego 1942 r. obiecał mi Pan dać statystyczne dane odnośnie obywateli polskich na całym terytorium Związku, jak również obiecał udzielić wskazówek co do rozszerzenia poboru dokonywanego obecnie tylko w trzech republikach na cały Związek. Proszę nie odmówić mi wydania tych danych, jak również powiadomić mnie, odnośnie wskazówek, jakie zostały przez Pana wydane w sprawie poboru we wszystkich obłasciach³³ w ZSRR. Na konferencji była poruszona przeze mnie kwestia włączenia do szeregów Armii Polskiej wszystkich obywateli polskich, a nie zaś tylko narodowości polskiej, jak to dotychczas było przez Pana postanowione.

Kwestia ta, jak Pan zauważył, polityczna, jest bardzo ważna również dla naszego dowództwa, gdyż ogranicza ona ilościowo naszą armię. Przyjmując to pod uwagę, proszę Pana nie odmówić rozwiązania jej zgodnie z propozycjami gen. Andersa podanymi w jego piśmie z 8 lutego rb. nr 221. Pismem z dn. 20 stycznia rb. nr 124 prosiłem Pana o włączenie do poboru wszystkich obywateli polskich, jacy się jeszcze znajdują w Armii Czerwonej, w pierwszej zaś kolejności tych spośród nich, którzy się znajdują w „strojtielnych i rabocznych batalionach”³⁴. Dotychczas nie otrzymałem Pańskiej odpowiedzi w tej sprawie. [...]

Będąc wezwany przez Pana do Moskwy oczekuję tutaj ich rozwiązania i spotkania z Panem, dla opracowania wszystkich szczegółów. Od Pańskiej decyzji zależy termin gotowości naszej armii. Przyspieszenie tej gotowości bojowej, do której dążymy ze wszystkich sił naszych, znajduje się w Pańskich rękach. Moskwa, 28.2.1942 r.

/-/ gen. Wolikowski

³¹ BU KUL Rkps 2837, k. 21.

³² Zob. przyp. 25.

³³ Oblast (pol. obwód) – jednostka podziału administracyjnego ZSRR.

³⁴ Wojennyje Stroitielnyje Bataliony (strojbataliony) – Wojskowe Bataliony Budowlane.

Dokument nr VI³⁵

Tekst depeszy od Roli-Janickiego³⁶ z Akmolińskiego³⁷ nadanej 3.3.42

Ostatni rozkaz telegraficzny dla oficera rejestracyjnego o dalszym poborze do Armii Polskiej jest niezgodny z rozkazem obłwojenkomatu³⁸ o powołaniu i skierowaniu. Przesyłam dosłowne rozporządzenie.

Żydów, Ukraińców, Białorusinów w wieku od 18 do 45 lat, którzy zamieszkiwali terytorium ... z pośród przybyłych do ZSRR po 29 listopada 1939 roku³⁹ z terytorium polskiego Generał Gubernatorstwa⁴⁰.

Powołaniu nie podlegają Żydzi, Ukraińcy, Białorusini, zamieszkujący przed 29 listopada na terytorium Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi.

Rozstrzygnięcie niezwłocznie, jak postąpić z obywatelami polskimi przybyłymi do ZSRR z terytorium okupowanego przez Niemców przed 29 listopada 1939.

Przedstawiciel⁴¹
Ambasady

³⁵ BU KUL Rkps 2837, k. 22.

³⁶ Kazimierz Rola-Janicki – polski oficer i dyplomata. W latach 1941–1942 delegat ambasady polskiej w Moskwie.

³⁷ W piśmie posłużono się nieprawidłową nomenklaturą odwołującą się jeszcze do czasów carskich. Obwód Akmoliński jako jednostkę administracyjną położoną w Azji Środkowej, której stolicą był Omsk, definitywnie zlikwidowano w 1919 r.

³⁸ Okręgowa Komendantura Wojskowa.

³⁹ 29 listopada 1939 r. Prezydium Rady Najwyższej Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich uchwaliło dekret przyznający sowieckie obywatelstwo wszystkim obywatelom RP, którzy byli zameldowani na terenach zajętych przez Armię Czerwoną po 17 września 1939 r.

⁴⁰ Właśc. Generalne Gubernatorstwo – kadłubowy i w pełni zależny od III Rzeszy twór stworzony na części ziem polskich zajętych przez Niemców w 1939 r.

⁴¹ Nazwisko przedstawiciela ambasady wprawdzie nie pada, ale można spekulować, że może chodzić o Kazimierza Rolę-Janickiego bądź Wiesława Arleta.

Dokument nr VII⁴²

Depesza nr 181 z Taszkientu⁴³

Otrzymana dnia 3.III.42 godz. 21.00

Ambasador prof. Kot

Na tamt. 596.

Zawiadamiam Pana Ambasadora, że władze sowieckie zawiadomiły mnie oficjalnie, że podlegają wcieleniu wszyscy obywatele polscy, którzy przebywali do dnia 29.XI.1939 r. na terenach zajętych przez Niemców.

Anders
Generał
Za zgodność
Bortnowski, ppłk.

⁴² BU KUL Rkps 2837, k. 23.

⁴³ Taszkient (Taszkent) – miasto w Uzbekistanie położone nad rzeką Chirchik. 31 lipca 1942 r. w Taszkencie podpisano polsko-sowiecki protokół dotyczący ewakuacji do Iranu Armii Polskiej. Główną kwaterę oraz większość żołnierzy rozlokowano w miejscowości Jungi-Jul w pobliżu Taszkentu.

Dokument nr VIII⁴⁴

Szyfr do generała Andersa

4.3.42

Mamy liczne relacje z południa, że czynniki sowieckie rozszerzają systematycznie wersję, jakoby wyłącznie z poboru obywateli polskich narodowości nie-polskich zarządzono na żądanie władz polskich. Donoszą nam, że wrażenie to potęgują publiczne ogłoszenia niektórych komisji poborowych i oficerów rejestracyjnych, że do poboru dopuszcza się tylko Polaków.

Ze względu na znaczenie polityczne tej sprawy proszę Pana Generała zgodnie z ułożonym między nami trybem postępowania o zarządzenie aby: 1) taktownie tłumaczono obywatelom polskim, że ograniczenie poboru narzuciły władze sowieckie wbrew stanowisku czynników polskich dążących do zmiany tego stanowiska; 2) aby polskie władze wojskowe unikały obwieszczenia w formie ogłoszeń publicznych ograniczeń poboru; 3) aby zainteresowanych obywateli polskich dyskretnie kierowały do kompetentnych delegatur Ambasady celem rejestracji.

Kot

⁴⁴ BU KUL Rkps 2837, k. 24.

Dokument nr IX⁴⁵

Kujbyszew, dn. 5 marca 1942 r.
Do Pana
Generała dyw. Władysława Andersa
Dowódcy P.S.Z. w ZSRR
w m.p.

Przeprowadzenie poboru do nowych Wielkich Jednostek Armii Polskiej w ZSRR wywołało, wskutek znanego Panu Generałowi stanowiska władz radzieckich, szereg skutków natury politycznej, które strona radziecka stara się wygrać przeciwko nam. W pierwszym rzędzie, jak to już podawałem w depeszach do Pana Generała, władze radzieckie starają się wszelkimi sposobami ugruntować wśród obywateli polskich niepolskiej narodowości przekonanie, że ograniczenie poboru tylko do osób narodowości polskiej spowodowane zostało żądaniem władz polskich. Znajduje to wyraz w licznych depeszach i listach napływających od zainteresowanych obywateli polskich, przeważnie Żydów, ale również Ukraińców i Białorusinów, protestujących przeciwko uszczuplaniu ich praw obywatelskich i domagających się włączenia w szeregi Wojska Polskiego.

Wnioskuje z depesz Pana Generała oraz sprawozdań od delegatów Ambasady, że władze radzieckie nie postępują zdecydowanie i konsekwentnie w sprawie obywateli polskich niepolskiej narodowości. Początkowo zgodziły się one na pobór wyłącznie Polaków. W depeszy z 20 lutego zawiadomił mnie Pan Generał, że wyraziły zgodę również na powołanie wszystkich obywateli polskich z terenów okupacji niemieckiej z roku 1939. Wreszcie depeszę z dnia wczorajszego, iż wcieleniu podlegają wszyscy obywatele polscy, którzy zamieszkiwali na terenach, zajętych przez Niemców do dnia 29 listopada 1939. Z depeszy otrzymanej dziś od delegata Ambasady w Akmolińsku wynika, iż ta sama instrukcja o 29 listopada 1939, jak o terminie rozstrzygającym o obywatelstwie osób przybyłych do Polski Wschodniej z okupacji niemieckiej, doszła już do ośrodków prowincjonalnych.

To niekonsekwentne, łączone przez stronę sowiecką z zagadnieniem terytorialnym, postępowanie władz radzieckich w zasadniczej kwestii obywatelstwa nie jest pozbawione dla nas pewnych korzyści na przyszłość, świadczy bowiem o poczuciu niepewności prawnej w tej dziedzinie po stronie sowieckiej i daje nam do ręki argumenty w przyszłej dyskusji. Aby jednak żaden atut prawny lub polityczny nie wysunął się nam w przyszłości z rąk, należy sobie zapewnić możliwie pełny materiał formalny, przy skompletowaniu którego liczę szczególnie na pomoc Pana Generała. W tym celu proszę Pana Generała o polecenie nadsyłania do Ambasady wszelkich odpisów korespondencji, protokołów

⁴⁵ BU KUL Rkps 2837, k. 25–26.

sporządzonych z rozmów z wojskowymi sowieckimi lub, z braku protokołów, notatek spisanych przez osoby, biorące udział w rozmowach ze strony polskiej, które to materiały dowodziłyby, iż władze polskie nie rezygnowały i nie rezygnują z prawa do zużycia w wojsku wszystkich swych obywateli bez względu na narodowość oraz teren Rzeczypospolitej, z którego obywatele ci pochodzą, oraz że przeprowadzone *de facto* wykluczenie z poboru do armii naszej Żydów, Ukraińców i Białorusinów doszło do skutku wbrew woli władz polskich, a zostało im narzucone przez stronę rosyjską.

Z drugiej strony, o czym już wspominałem Panu Generałowi telegraficznie, należy, moim zdaniem, unikać wszystkiego, co mogłoby dać stronie sowieckiej lub zainteresowanym obywatelom polskim argumenty, przeczące tej zasadniczej naszej tezie. A zatem komisje poborowe, oficerowie rejestracyjni i wszelkie polskie władze wojskowe powinny by stanowczo unikać oświadczeń rodzaju „Żydów do wojska nie przyjmujemy”, na które skarży się w Ambasadzie paru obywateli polskich, a które mogły powtarzać się i w innych wypadkach.

Wreszcie pozostaje trudna, wymagająca dużo taktu i cierpliwości sprawa informowania przez wszystkie nasze czynniki wojskowe zainteresowanych obywateli polskich. Rozumiem dobrze, że oczywiście ani członkowie komisji poborowych, ani oficerowie rejestracyjni nie mogą bez uszczerbku dla swojej działalności zajmować się przyjmowaniem zażaleń lub skarg od pokrzywdzonych obywateli polskich, lub przeprowadzać specjalnej ich rejestracji. Powinni oni jednak, nie narażając się na otwarte nieporozumienia z czynnikami radzieckimi, informować tych obywateli polskich, że we własnym interesie winni oni nadsyłać swoje dane personalne najbliższym delegaturom Ambasady lub wprost Ambasadzie, gdyż władze polskie nie uważają sprawę za zamkniętą i nie rezygnują upomnienia się o prawa swoich obywateli.

Jednocześnie proszę Pana Generała o polecenie nadesłania Ambasadzie danych liczbowych osobno z zasadniczego i osobno z dodatkowego poboru, z uwzględnieniem ilości przyjętych i nieprzyjętych do Wojska Polskiego osób z poszczególnych mniejszości narodowych.

Ambasador:
SK

Dokument nr X⁴⁶

Kujbyszew, dnia 26 marca 1942 r.
Do Ministra Spraw Zagranicznych w Londynie⁴⁷
Nr 947/42

Ambasada R.P. przesyła przy niniejszym odpis okólnika Rejonowego Wojskowego Komisariatu Kurdyjskiego powiatu x Dzambulskiej oblasti⁴⁸ w sprawie rejestracji obywateli polskich oraz Czechów dla celów wojskowych.

W okólniku zasługuje na uwagę odrębne traktowanie Polaków i Czechów w wyraźnym uprzywilejowaniu tych ostatnich. Jeśli chodzi o obywateli polskich okolicznik nakazuje tylko zarejestrowanie ich z podaniem rubryki narodowości i zaznaczeniem okresu zamieszkiwania „w Ukrainie i Białorusi Zachodniej” przed 1939 r. Jeżeli natomiast chodzi o Czechów to nie tylko należy zarejestrować ich bez względu na obywatelstwo, lecz przeprowadzić z nimi masową akcję uświadamiającą za wstąpieniem do armii czechosłowackiej w drodze ochotniczej.

Za Ambasadora:
W. Arlet⁴⁹
Sekretarz Ambasady

⁴⁶ BU KUL Rkps 2837, k. 30.

⁴⁷ Edward Raczyński – polski dyplomata, ambasador w Londynie, jednocześnie kierownik ministerstwa spraw zagranicznych.

⁴⁸ Obwód dżambylski – jednostka administracyjna ZSRR położona w południowej części Kazachstanu ze stolicą w mieście Taraz.

⁴⁹ Wiesław Arlet – polski dyplomata, radca w ministerstwie spraw wewnętrznych, pierwszy sekretarz ambasady w Moskwie-Kujbyszewie.

BIBLIOGRAFIA

- Drywa D., *Poselstwo RP w Bernie. Przemilczana historia*, Warszawa – Oświęcim 2020.
- Duraczyński E., *Układ Sikorski–Majski*, „Dzieje Najnowsze” 1987, nr 1, s. 91–138.
- Jaczyński S., *Próby dezintegracji i dezinformacji środowiska oficerów polskich w obozie NKWD w Griazowcu*, „Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne” 2015, nr 12, s. 17–34.
- Miszewski D., *Polski rząd wobec sprawy żydowskiej w czasie drugiej wojny światowej*, „Kwartalnik Opolski” 2016, nr 3, s. 63–86.
- Miszewski D., *Białoruska Deklaracja do Rządu Polskiego z 1942 r.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2016, nr 45, s. 226–243.
- Modlińska-Piekarz A., *Informator o zbiorze rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej KUL*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2011, nr 96, s. 57–74.
- Nussbaum K., *Historia złudzenia. Żydzi w Armii Polskiej w ZSRR 1943–1945*, Warszawa 2016.
- Płoski T., *Obywatelstwo polskie w świetle jednostronnych aktów sowieckich w związku z II wojną światową*, „Saeculum Christianum” 2000, nr 1, s. 129–143.
- Rutkowski T.P., *Stanisław Kot 1885–1975. Między nauką a polityką*, Warszawa 2012.
- Rutkowski T.P., *Stanisław Kot 1885–1975: biografia polityczna*, Warszawa 2000.
- Strzyżewski S., *Dezercje Żydów z Armii Andersa w świetle dokumentów Instytutu Polskiego i Muzeum im. Władysława Sikorskiego w Londynie*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Łądowych we Wrocławiu” 2012, nr 3, s. 220–238.
- Sułek L.A., *Wojenne losy Polaków żołnierzy Armii Czerwonej (1940–1945)*, „Zeszyty Historyczne” 1992, nr 99, s. 30–39.
- Wróbel J., *Żydzi uratowani z „niehumanitarnej ziemi”*, „Biuletyn IPN” 2003, nr 11, s. 42–51.

Streszczenie: W Bibliotece Uniwersyteckiej KUL znajdują się kopie dokumentów związanych z formowaniem się Armii Polskiej w ZSRR. Fascynujące są szczególnie te, które ilustrują walkę władz politycznych i wojskowych o obywateli polskich nieposiadających polskiego pochodzenia. Po dwóch latach sowieckiej okupacji ludzie ci doskonale zdawali sobie sprawę z tego, czym jest Rosja Sowiecka i masowo wyrażali chęć wstępowania do Armii Polskiej. Ze względu na sowieckie prowokacje i nieposzanowanie przez ZSRR prawa międzynarodowego nie wszystkim udało się pomóc.

Słowa kluczowe: Władysław Anders, Stanisław Kot, Armia Polska w ZSRR, mniejszości narodowe, Żydzi, Białorusini

Poles of non-Polish nationality and the formation of the Polish Army in the USSR – selected documents from the archive of Ambassador Stanisław Kot

Summary: In the KUL University Library there are copies of documents related to the formation of the Polish Army in the USSR. Fascinating are especially those, which illus-

trate the struggle of political and military authorities for Polish citizens of non-Polish origin. After two years of Soviet occupation, these people were perfectly aware of what the Soviet Russia was and they massively expressed their willingness to join the Polish Army. Due to Soviet provocations and the USSR's disregard for international law, not everyone was helped.

Keywords: Władysław Anders, Stanisław Kot, Polish Army in the USSR, national minorities, Jews, Belarusians